

רונית שושני

"אוי לי שחרבתי את ביתי" מבנה פרוזודי וגלגולי נוסח של שיר מתקופת החורבן

במאמר זה אני דנה בשיר קינה על החורבן, המובא בבבלי ברכות ג ע"א, בשני סיפורי מסגרת רצופים. הסיפור הראשון מובא בעקבות דברי ר' אליעזר על חלוקת הלילה לשלוש משמרות, ומתקשר אל הדיון בחזרה על המשפט "שלוש משמרות הוא הלילה ועל כל משמר ומשמר יושב הקב"ה ושואג כארי". הסיפור השני מתקשר אל הסיפור הראשון באמצעות שיר הקינה המופיע בשני הסיפורים. הקישור בין הסיפורים מתהדק בעזרת הדימוי המובא לפני הקינה. בסיפור הראשון: הקב"ה שואג כארי ואומר, בסיפור השני: בת הקול מנהמת כינה ואומרת.

להלן נוסח שני הסיפורים על פי כתב-יד מינכן 95¹:

איתמר נמי א"ר יצחק בריה דרב שמואל בר מרתא משמיה דרב: שלשה משמרות
הוא הלילה ועל כל משמר ומשמר יושב הקב"ה ושואג כארי ואומר:

אוי לי שחרבתי² את ביתי

ושרפתי את היכלי

והגלתי את בני לבין אומות העולם.

* מאמר זה הוא נוסח מתוקן ומורחב של הרצאה שנשאתי בערב עיון לכבוד פרופ' ראובן צור, שנערך על ידי מכון כץ לחקר הספרות העברית באוניברסיטת תל-אביב, בשנת 1993. תודתי למשתתפי ערב העיון על הערותיהם. כמו כן אני מודה לפרופ' יוסף תבורי וד"ר אדמיאל קוסמן מן המחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר-אילן על הערותיהם המועילות למאמר זה.

1 על נוסח הרפוס ראה לקמן. בארבעת כתבי-היד למסכת ברכות בשני הסיפורים הנדונים יש מספר רב של שינויי נוסח, שרובם אינם משמעותיים לדיון במאמר זה. אולם, בכתבי-היד אוקספורד 366 ופריז 671.4 חסרה בשיר הקינה המילה "לי", שמקורותיה מוכחת על-ידי עדי נוסח רבים (ראה הערה 8 להלן). המילה "לי" מתועדת בכתבי-היד מינכן 95 ופירגוצה 7-9 II. בהרחי בכתב-יד מינכן משום שכתב-יד פירגוצה מחוק ומטושטש בחלקו ברצף הטקסט הנדון כאן.

2 "חרבתי" – שימוש חריג בבניין קל כפועל יוצא. בדפוסי התלמוד ובמדרשים הנוסח הוא "החרבתי" – בניין הפעיל. "חרבתי" מצוי בכתבי-היד של התלמוד, בדפוסים ראשונים של עין יעקב, ובציטוטים בכתבי הגאונים והראשונים (כגון, תשובות הגאונים החדשות, מהדורת ש' עמנואל, סימן קנז, מחזור ויטרי, סימן ט, ספר כלבו, סימן ז, ועוד). בכתב-יד פירגוצה רשום בשולי הגליון "שהחרבתי" לצד "שחרבתי" בסיפור השני.

ותניא, ר' יוסי אומר: פעם אחת הייתי מהלך בדרך ונכנסתי לחורבה אחת מחרבות ירושלים להחפלה. בא אליהו זכור לטוב ושימר לי על הפתח עד שסיימתי תפילתי. כשיצאתי אמר לי: שלום עליך רבי, אמרתי לו: שלום עליך רבי ומורי...³
אמר לי: בני, מה קול שמעת בחורבה זו? אמרתי לו: שמעתי בת קול שמנהמות כיונה ואומרת:

אוי לי שחרבתי את ביתי
ושרפתי את היכלי
והגלתי את בני לבין אומות העולם.

אמר לי: חייך וחי ראשי, לא שעה זו בלבד אומרת כך אלא שמנהמת כך שלש פעמים ביום, ולא עוד אלא בשעה שישראל עושין רצונו של מקום ונכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ועונין 'הא שמיה רבא מברך' הקב"ה מנענע את ראשו ואומר:

אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו כך
אוי לו לאב שהגלה את בניו
ואוי להם לבנים שגלו מעל שלחן אביהם.⁴

3 כאן הושט חלק מן השיחה בין ר' יוסי לאלהיו, העוסק בתפילה בחורבה, ואינו נחוץ להבנת הדיון במאמר זה.

4 לכל אחד משני הסיפורים שהובאו לעיל יש מקבילה בספרות המדרשית. הסיפור השני, משמו של ר' יוסי, מובא גם במדרש פרקי רבינו הקדוש בשינויי נוסח קלים (מדרש זה נדפס במהדורת אוצר מדרשים של אייזנשטיין, ניו יורק תרע"ה, עמ' 505 ואילך. הסיפור הנדון במאמר מובא בעמ' 506). הסיפור הראשון, משמו של ר' יצחק, מובא גם בילקוט שמעוני, ירמיהו, רמז שז, בייחוס לר' אליעזר, ובשינויי נוסח: מילות הפתיחה לקינה הן 'יושב ובוכה ואומר', במקום 'שואג כארי ואומר'. נוסח הבבלי נראה עדיף, משום שהדימוי לארי מקביל לדימוי ליונה בסיפור הבא. בנוסח ילקוט שמעוני מובא רק הסיפור הראשון, ואין בו צורך בהקבלה כזו. ייתכן שניתן ללמוד מכך כי נוסח הילקוט הוא הנוסח המקורי, ובתלמוד הבבלי שינה העורך את הנוסח כדי ליצור קישור עריכתי בין שני הסיפורים, שמקורם עצמאי (ואולי גם כדי לקשר לדברי ר' אליעזר, המובאים לפני כן). חיזוק להשערה זו ניתן אולי למצוא בדברי פולמוס של קראי, המצטט את הקטע מברכות ג ע"א כדי לטעון נגד הגשמת האל בתלמוד. דבריו מובאים במאמרו של ש' אסף, 'דברי פולמוס של קראי קדמון נגד הרבנים', תרביץ ד (תרצ"ג), עמ' 201: "בוכה ומקונן על נפשו על שהגלה את ישראל כמו שאמר יצחק בר מרתה... שלש משמרות [היו הלילה] ועל כל משמר ומשמר יושב [הקבה] ובוכה ואומר...".

הביטוי "יושב ובוכה" כתיאור לקב"ה מצוי באגדות חורבן נוספות. איכה רבה, מהדורת בובר, פרשה א, יד-כ: "אמר רב נחמן שאל הקב"ה למלאכי השרת מלך בשר ודם שהוא אבל, מה ראוי לו לעשות... ועוד אמרו לו יושב ובוכה אמר אף אני אעשה כן...". מדרש זוטא – איכה, מהדורת בובר, פרשה א, כג: "בשעה שנכנסו אויבים להיכל והציתו אש בבית המקדש, היה הקב"ה יושב ובוכה...". בבבלי חגיגה ה ע"ב מובא דיון בבכיו של הקב"ה בעקבות הכתוב בירמיהו יג, יז "במסותרים תבכה נפשי".

"אוי לי שחרבתי את ביתי"

יש דמיון רב בין שיר הקינה המובא בשני הסיפורים, ובין הקינה בירמיהו יב, ז: ⁵

אוי לי שחרבתי את ביתי	עֲזַבְתִּי אֶת-בֵּיתִי
ושרפתי את היכלי	נִטְשָׁתִי אֶת-גִּנְזֹלְתִּי
והגלתי את בני לבין אומות העולם	נָתַתִּי אֶת-יְדֵדוֹת נַפְשִׁי בְּכַף אִי־קִיָּה:

ככל אחד מן השירים יש שתי שורות ראשונות מקבילות, שבהן מדובר על עצמים ("בית", "היכל", "נחלה"). השורה השלישית, שהיא ארוכה יותר משתי השורות הקודמות, עד שניתן לפצלה לשתי שורות, מדברת על בני אדם, ויש בה ביטוי רגשי של קרבה ("בני", "ידדות נפשי"). ⁶ זהו מבנה פרוזודי של "אאב": שני רכיבים ראשונים מקבילים, ורכיב שלישי חריג, או מובלט לעומת הרכיבים הקודמים. ⁷ לשיר הקינה התלמודי יש מקבילות בספרות המדרשית, המלמדות על תפוצתו המרובה, ועל קיומו העצמאי, בנפרד מסיפורי המסגרת. לדוגמה:

עד שעמדתי והחרבתי את ביתי
ושרפתי את היכלי
והגלתי את בני שתי פעמים לבין אומות העולם
(בתי מדרשות, מהדורת ורטהימר, ח"ב, מדרש אלפא ביתא, עמ' תלא)

ועוד יש לציין כי בכתב-יד פירנצה כתוב במקום זה "יושב הקב"ה ואומר" (המילים "ושואג כארי" חסרות).

5 דמיון זה לא נעלם מעיני הקדמונים. בכתב-יד מגניזת קהיר (מובא במהדורתו של נ' פרפרקוביץ, תלמוד בבלי: על פי כתב-יד ודפוסים ראשונים: מסכת ברכות, פטרבורג תרס"ט) חזרה לטקסט הערה לאחר שיר הקינה בסיפור הראשון: "והיכא משכחת לה דכתיב עזבתי את ביתי נטשתי את נחלתי נתתי את ירידות נפשי בכף איוביה".

6 על הדימוי של ה' וישראל לאב ובן בספרות חז"ל ראה א' גושן-גוטשטיין, אלהים וישראל כאב ובן בספרות התנאית, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ז.

7 המונח "פרוזודיה" משמש בדרך כלל לתיאור משקלי השירה. על פי גישתי, "פרוזודיה" הוא מונח רחב יותר, העוסק בתיאור הסדירות בלשון, בין בשירה ובין בפרוזה. סדירות זו אינה קשורה רק להכרות ולמילים, אלא מצויה גם ברמות גבוהות יותר, כגון רמת השורה ורמת הבית. דיון מקיף בנושא זה מצוי בעבודת הגמר שלי, עיונים בפרוזודיה של המקרא, תל-אביב תשמ"ז. דוגמאות נוספות למבנה "אאב" מובאות במאמרי, 'מבנים אנפסטיים (מבני אאב) במקרא, במדרש ובשירת ביאליק', בתוך: טקסט בפעולתו, תל-אביב [עומד להתפרסם]. על פי גרסת כתב-היד של התלמוד – "זרבתי" (ראה הערה 2 לעיל), המבנה הפרוזודי של הקינה התלמודית הנדונה כאן מובלט גם מבחינה מורפולוגית: בשתי השורות הראשונות בניין קל, בשורה השלישית – בניין הפעיל.

רונית שושני

במקרה אחד משתנה סדר הפעלים בשתי השורות הראשונות:

כך אמר הקב"ה: 'שרפתי את ביתי

והחרבתי את עירי

והגליתי את בני לבין אומות העולם

(איכה רבה, מהדורת בובר, פתיחתא כ)

הפעלים "שרפתי" ו-"החרבתי" התחלפו במקומם, והמילה "היכלי" הוחלפה במילה "עירי", אך שינויים אלו אינם פוגעים במבנה הפרוזודי, משום שנשמרת ההבחנה בין שתי שורות ראשונות קצרות ומקבילות זו לזו, ובין שורה שלישית בולטת. לעתים מוחלף נושא הפעלים, ובמקום הקב"ה מופיע נבוכדנאצר מלך בבל כגורם החרובן והגלות:

שמיום שעלה נבוכדנצר הרשע והחריב את ביתי

ושרף את היכלי

והגלה את בני לבין האומות העולם

(פסיקתא רבתי, מהדורת איש שלום, פרשה לו)

ולעתים, המחריב הוא עשו (=רומי):

... עשו הרשע, שהחריב את ביתו

ושרף את היכלו

והגלה את בניו לבין אומות העולם

(ספרי דאגדתא על אסתר - מדרש פנים אחרים, מהדורת בובר, נוסח א, סימן

מה)

ולעתים הדובר בקינה הוא העם, ולכן מושמטת המילה "בנים":

א"ר יוחנן: ענותנותו של ר' זכריה בן אבקולס החריבה ביתינו

ושרפה את היכלנו

והגלתנו מארצנו

(בבלי גיטין נו ע"א)

השימוש בשיר הקינה בהקשרים שונים, ושינויי הנוסח הקיימים, אופייניים לשירה שבעל פה, שאינה מקפידה על נוסח קבוע, אלא על שמירת המבנה היסודי והמשמעות.

”אוי לי שחרבתי את ביתי”

במקרה אחד הורגש חוסר נחת מן המבנה הבלתי סימטרי, בגלל אורכה התריג של השורה השלישית, ולכן נוסף פועל רביעי לשיר. כך התקבל שיר בן ארבע שורות במבנה סימטרי של ”אאבב”:

שכבר עלה נבוכדנצר והחריב ביתו
ושרף את היכלו
והגלה את ישראל
ופזרן בין האומות
(אסתר רבה, מהדורת וילנה, פרשה ז, יג)

”והחריב” מקביל ל-”ושרף”, ”והגלה” מקביל ל-”ופזרן”. השיר מתחלק לארבע שורות קצרות ומקבילות מבחינה תחבירית וסמנטית. הנוסח השירי (במבנה ”אאבב” המקורי) נשמר בדפוס ראשון של התלמוד הבבלי, ונציה ר”פ-רפ”ג, ללא המילה ”ליי”⁸:

אוי שהחריבתי את ביתי
ושרפתי את היכלי
והגליתי את בני לבין אומות העולם

החל מדפוס התלמוד הבאים משתנה נוסח הקינה בידי הצנזורה הנוצרית כדי למנוע הגשמת האל.⁹ מתקבל נוסח פרוזאי:

אוי לבנים שבעונותיהם החריבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגלתי לבין אומות העולם

על פי נוסח הצנזורה אין הקב”ה מתאבל, אלא מוכיח את הבנים ומאשימם בעונש שקבלו. במילה ”בנים” מורגש ריחוק, בניגוד לקרבה הרגשית במילה ”בני”. בנוסח

8 ”לי” חסרה בכתב-יד אוקספורד בשני הסיפורים, ובכתב-יד פריז בסיפור הראשון. ”לי” מתועדת בכתב-יד מינכן ופירנצה, ובעודי נוסח נוספים: המקבילה לסיפור השני בפרקי רבינו הקדוש שנזכר בהערה 4 לעיל, מחזור ויטרי, סימן ט, ספר כלבו, סימן ז, מנורת המאור, נר ג כלל ג חלק א פרק ה. ש’ ליברמן, שקיעין, ירושלים תש”ל, עמ’ 70 ואילך, דן במקורות המילה ”לי”, ובסיבות להשמטתה החל מתקופת הגאונים, מחמת ”הונויית הקראים”.

9 ראה רנ”ג רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, ירושלים תשי”ב, עמ’ עו הערה 6. ה’ מרחביה, התלמוד בראי הנצרות, ירושלים תשל”א, עמ’ 268–269, דן בסעיף 18 מתוך כתב האפיפיור נגד התלמוד, העוסק בקינת האל בברכות ג ע”א. מרחביה מסכם כי ”דומה, אין כמו מדרש זה שזכה לפירסום בספרות הנוצרית האנטי-תלמודית” (עמ’ 269). מפליא הדבר, שדפוס התלמוד שימרו את הגשמת האל במשפט ”הקב”ה מנענע את ראשו ואומר”. במנורת המאור, נר ג כלל ג חלק א פרק ה, כתוב במקום זה ”פוחח ואומר”.

כתבי-היד של התלמוד ומקבילותיהם יש גם צער, וגם נימה של האשמה עצמית מצד הקב"ה. הקינה מועצמת בגרסת ילקוט שמעוני, שעל פיה הקב"ה "יושב ובוכה"¹⁰ באופן מפתיע, נמצא נוסח קרוב לגרסת הצנזורה בפירוש קדום מן המאה השתים-עשרה למסכת ברכות. בספר הנר לר' זכריה אגמתי¹¹ כתוב:

בת קול יוצא מלפני הקב"ה... ואומר אי להם לרשעים כי עונתיים גרמו שהחרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתי את בני – ואפילו הכשרים שבהן כגון דניאל חגניה מישאל ועזריה וכיוצא בהן – בין הגוים בגללם.

בנוסח זה מסולקת ההגשמה, ואין האשמה עצמית של הקב"ה, אך התוכחה מופנית לרשעים ולא לבנים. כלומר, יש הרחקה או ריכוך של ההאשמה כלפי עם ישראל. האם יש תלות כלשהי בין שני הנוסחים? ספר הנר נכתב בשנת 1189, אך כתב-היד שעליו מבוססת המהדורה הוא מאוחר.¹² האם ייתכן שכתב-היד המאוחר מכיר את נוסחת הדפוס המצונזרת, ומנסה לרכך אותה בהחלפת "בנים" ב-"רשעים"? ולהפך, האם ייתכן שהצנזורה הנוצרית הכירה נוסח דומה לזה המצוי בספר הנר, שהיה תוצאה של צנזורה פנימית של יהודים, ואולי החריפה את הביקורת על היהודים בהחלפת "רשעים" במילה "בנים"?

קשה לענות על שאלות אלו, אך ראוי לשים לב כי הרחקת ההאשמה העצמית מצד הקב"ה מצויה כבר בספרות המדרשית. ראינו זאת בדוגמאות שהובאו לעיל, במדרשים המתליפים את הקב"ה בנבוכדנאצר או בעשו כנושא הפעלים "החריב", "שרף", "הגלה". העברת האשמה לעם ישראל מצויה גם במדרש הבא:

אמר ר' יהושע בן לוי: אמר הקדוש ברוך הוא לישראל: אתם גרמתם להחריב את ביתי ולהגלות את בני...
(מסכתות דרך ארץ, מהדורת היגר, תוספתא דרך ארץ, פרק שלום הלכה כ)

10 ראה הערה 4 לעיל. מעניין לשים לב לדברי הראשונים, המפרשים את המילה "ונחמתא" בנוסח הקדיש כנחומין לקב"ה על הצער שנגרם לו מחורבן הבית והגליית הבנים. כך למשל בספר הפרנס, סימן חג: "שאלתי את מהר"ם זצ"ל מהו פירוש ונחמתא שאמר בקדיש וזהו לשון תשובתו אות באות שמעתי מפרשים משום דאמרינן בפ"ק דברכות שמעתי ב"ק שמנהמת כיונה ואומרת אוי לי שחרבתי את ביתי וכו' עד ולא עוד אלא בזמן שישראל נכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ועונים אמן יהא שמיה רבא מברך מנענע הקב"ה ראשו ואומר אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו כך ע"כ יאמר אחר שאמר הקהל יהא שמיה רבא מברך וכו' יתברך וכו' עד תושבחתא ונחמתא שיתנחם במהרה בימינו שיבנה עירו ולא יאמר עוד אוי שהחרבתי את ביתי". ראה גם מחזור ויטרי, סימן ט, ספר כלבו, סימן ז.

11 יצא לאור מכתב-יד עם מבוא, ציונים והערות מאת מאיר דוד בן-שם, ירושלים תשי"ח.

12 ראה דיון במבוא למהדורה, עמ' י.

"אוי לי שחרבתי את ביתי"

ציון מפורש של המילה "עוונות" מצוי במדרשים הבאים:¹³

... ואמרו לא דיינו שהחרבנו בית מקדשו בעוונותינו...

(פסיקתא רבתי, מהדורת איש שלום, פרשה לא)

היה דוד יודע שעתיד בית המקדש להיות חרב וקרבות בטלין בעונותיהן של ישראל ...

(אליהו זוטא, מהדורת איש שלום, פרשה כג [נ=פרקי דר' אליעזר, פרק ה])

... ראו מה גרמו לי עונותיכם להחריב את ביתי ולשרוף את היכלי ולהגלות את

בני לבין אומות העולם ...

(ילקוט שמעוני, ישעיהו, רמז תנז)

לסיכום, הנוסח המקורי של הקינה בכרכות ג ע"א הוא אכן "אוי לי שחרבתי...". על פי עדי נוסח רבים. אך נראה כי גם ליהדות הרבנית היה קושי בנוסח זה, שבו מטיח הקב"ה האשמות כלפי עצמו, ונוסח הצנזורה יכול היה לשאוב מגרסאות קיימות. וכימינו, בספר האגדה של ביאליק ורבינצקי, "הוחזרה עטרה ליושנה" ושם הנוסח המקורי (כמעט) לקינה. בספר האגדה מובא רק הסיפור השני, משמו של ר' יוסי. לפני ביאליק עמדו נוסחי הדפוסים המאוחרים של התלמוד הבבלי ועין יעקב:¹⁴

אוי לבנים שבעונותיהם החרבתי את ביתי	אוי שחרבתי את ביתי
ושרפתי את היכלי	ושרפתי את היכלי
והגליתים לבין האומות	והגליתתי את בני לבין העובדי
	כוכבים ומזלות
(בכרכות ג ע"א)	(עין יעקב)

13 מעניין לשים לב שהמילה "עוונות" מופיעה גם בפירושו של רד"ק לקינה המקבילה בירמיהו יב, ז: "ידידות נפשי - אהבתייה אהבה עזה ועתה בעונותיה נתתיה בכף אויביה: ". המילה "עוונות" חוזרת מספר פעמים בסידור התפילה בקשר לחורבן בית המקדש, כגון: "ועתה בעונותינו חרב בית המקדש ובטל התמיד..." (סדר הקרבנות), "ועתה בעונותינו חרבה עירנו ושמם בית מקדשנו..." (סדר בריית מילה, נוסח ספרדי). עיבוד חופשי של נוסח הקינה התלמודית מופיע בתפילת מוסף לשבת ראש חודש, ואף בו מנומק החורבן בחטאי העם: "ולפי שחטאנו לפניך אנחנו ואבותינו חרבה עירנו ושמם בית מקדשנו וגלה יקרנו..." (תודתי לפרופ' משה צפור שהביא מקור זה לתשומת לבי).

14 ביאליק מציין את מקורותיו בסוף כל קטע. הקביעה, שמדובר בדפוסים מאוחרים דווקא, מסתברת מן האופי הבלתי מדעי המוצהר של מהדורתו. ראה דיון להלן. בדפוסים המאוחרים של עין יעקב יש שינויי נוסח קלים בין המהדורות. כחלק מן המהדורות כתוב "שהחרבתי" במקום "שחרבתי" בשורה הראשונה, ובשורה השלישית "לבין העובדי כוכבים", במקום "לבין העובדי כוכבים ומזלות".

ביאליק לקח כבסיס את נוסח עין יעקב, אך בשורה האחרונה החליף את הצירוף "לבין העובדי כוכבים ומזלות" בצירוף "לבין האומות" שבנוסח התלמוד. הטקסט שהתקבל:

אוי, שְׁהַחֲרַבְתִּי אֶת-בֵּיתִי,
וְשָׂרַפְתִּי אֶת-הַיְקָלִי,
וְהַגְלִיתִי אֶת-בְּנֵי –
לְבִין הָאֻמוֹת! ...

(ספר האגדה, מהדורת תרצ"ו, כרך שני ספר ראשון, פרק ד סעיף מב).

הטקסט שהתקבל זהה לנוסח דפוס ונציה של התלמוד הבבלי, ר"פ-רפ"ג.¹⁵ אין זה סביר להניח כי ביאליק ראה את דפוס ונציה, שעדיין לא יצא לאור במהדורת צילום בזמן זה. הנחה זו אף מנוגדת לשיטת עבודתם של עורכי ספר האגדה, אשר ציינו במפורש בהקדמה למהדורתם:

...ואין צריך לומר, שאינו [ספר האגדה] 'מדעי' במשמעו המצומצם, הארכיאולוגי, שעוסק בדקדוקי סופרים ובבדיקת נוסחאות וכדומה.

לכן, נראה להניח כי ביאליק קבע את הנוסח בספר האגדה על פי שני הדפוסים המאוחרים, מתוך שיקול דעת. השיקול שעמד לפניו הוא שיקול פואטי. ביאליק הבחין במבנה השירי העדיף של נוסח עין יעקב, אך הסתייג מאורכו של הצירוף "לבין עובדי כוכבים ומזלות",¹⁶ והעדיף את הצירוף הקצר בנוסח התלמוד "לבין האומות", המאפשר לו הלוקה של השיר לארבע שורות סימטריות פחות או יותר, עם שורה רביעית קצרה.¹⁷ המיזוג בין שני הנוסחים עולה בקנה אחד עם העיקרון המנחה את שיטת עבודתם של עורכי ספר האגדה, כפי שנאמר בהקדמה למהדורה:

15 בדפוס ונציה, וגם בדפוסים המאוחרים, כתוב בנוסח הקינה בסיפור הראשון "לבין אומות העולם", כמו בכתבי-היד, אך בסיפור השני, שאותו מביא ספר האגדה, כתוב "לבין האומות". גם במקבילה במדרש פרקי רבינו הקדוש (לעיל הערה 4) כתוב "לבין האומות".

16 וייתכן גם שהסתייג מן הצירוף בגלל היותו נוסח תיקון ידוע של הצנזורה, ואכן בדפוסים ראשונים של עין יעקב כתוב "לבין אומות העולם", כמו בכתבי-היד.

17 מבנה בית זה חביב על ביאליק, וקיים גם בשירתו. ראה למשל את הבית הראשון בשירת הצפיריים בשיר 'זהר', הדומה מאוד לנוסח הקינה בספר האגדה בחלוקה הגרפית, בהזחת השורה הרביעית, ובשימוש בסימני קריאה ומקפים:

אֲלֵינוּ, הַיְלֵד !

אֲלֵינוּ, הַיְפָה !

הַצָּמָא לַנְּגָה –

עַד-פְּנֵה הַיּוֹם.

“אוי לי שחרבתי את ביתי”

...וכן יש הרבה אגדות שנויות בכמה מקומות בנוסחאות אחרות, בחסר וביתיר וכדומה. ובאגדות מעין זה – השתדלו המסדרים לתפוס מכל הנסחאות את השלם והיפה שבהן, ובמקום שיש צורך ותקנה בכך – גם להרכיב כמה נוסחאות זו בזו ולמזגן יחד...¹⁸

כדרכו בספר האגדה הבליט ביאליק את המבנה הפרוודי של השיר באמצעים גרפיים, על ידי הפרדה מן הפרוזה הסיפורית, חלוקה לשורות קצרות, הוזה של השורה האחרונה, וסימן קריאה.¹⁹

יש לשער כי ביאליק לא היה מודע לכך ששיחזור את הנוסח המקורי של השיר, ופעל רק מתוך גישה אסתטית.²⁰ אדרת תוקף בחריפות את דרך העיבוד של הסיפור על

18 שיטת עבודה זו של עורכי ספר האגדה, כמו גם אופיו הכלתי מדעי של החיבור, עוררו ביקורת קשה מצד מבקרים רבים. ראה סקירה בתחילת מאמרו של י' אלבוים, 'ספר האגדה - פרקי מבוא', מחקרי ירושלים בספרות עברית י-יא (תשמ"ז-תשמ"ח), חלק שני, עמ' 375-397. אלבוים מציע לדון בספר לגופו על פי מגמתו ועל פי הצלחת המחברים ליצור יצירה בעלת איכות עצמית, ממש כתביעה שאנו תובעים מכל יצירה ספרותית (עמ' 396). וכן אומר אלבוים כי "ביאליק לא רק שעשה יותר מכל קודמיו שעסקו באגדה להחדרתה של התפיסה שהאגדה היא ספרות ... אלא אף לימדנו קצת במפורש, ויותר על פי מעשיו, שבחינת האגדה מתוך קנה המידה של היפה, קנה המידה הספרותי, אינה דבר פסול, וודאי שקנה מידה זה יפה לאגדה שבספר האגדה, כאשר היא מחודשת ברב או במעט, אי אפשר להותיר לגביה קנה מידה יחיד את שאלת התאמתה לטופס 'המקורי' (עמ' 396). במקרה הנרון במאמרי אנו רואים, כי הגישה הספרותית אינה חייבת לעמוד בסתירה לנוסח 'מקורי', ואף עשויה לעזור בשחזור נוסח.

19 במהדורה הראשונה של ספר האגדה, המנוקדת ניקוד חלקי, הובלטו קטעי השירה גם בניקוד מלא. בסידור הגרפי של החומר בספר האגדה מתבטאת באופן מעשי מודעותו של ביאליק למבני השירה בספרות האגדה. מודעות זו מנוסחת במפורש בהרצאותיו על תולדות הספרות העברית בבית המדרש למורים באורסה (הרצאות אלו נרשמו על ידי תלמידו א' גרינשפיין בשנת תרע"ח). המחברת מצויה בפרויקט ביאליק במכון כץ לחקר הספרות העברית באוניברסיטת תל-אביב. תודתי לד"ר רות שנפלד על שהביאה לתשומת ליבי מקור זה, ואיפשרה לי לעיין בו). בדיון בשירה בתקופת התלמוד מצביע ביאליק על תכונות שיריות באגדה, ובעמ' 21 אומר: "ובתור מומנט חשוב באותו מעבר נראה על סוג האגדה שדוגמתה הבאנו לעיל, אגדה המתרוממת לגבה גדול ועוברת אל הסגנון השירי; בלשונה מתחילים אנו להרגיש איזה רחמים ובסגנונה מן מדינה של סגנונות האגדה והתנ"ך. וסוג זה של אגדות מובחרות הלך והתפתח ושימש כעין מעבר לתקופת הפיטנים".

20 במקרה זה הצליח ביאליק לשחזר את הנוסח המקורי על ידי מיווג המקורות שעמדו לפניו. במאמרי, 'על ארבע שורות השיר עומד: הסבר פרוטודי לשינוי נוסח המקורות ב"ספר האגדה" של ביאליק ורבניצקי, בלשנות עברית חפ"שית 25 (תשמ"ח), עמ' 71-83, הראיתי כיצד יצר ביאליק במקרה אחר שיר בן ארבע שורות - שלא היה קיים בצורתו זו במקורות שעמדו לפניו - על ידי מיווג נוסח של כמה מקורות. במאמר זה סברתי כי שיר הקינה בברכות ג ע"א הוא בן ארבע שורות במבנה "אאאב" (שם הערה 12), ונראה שגם ביאליק סבר כך, על פי הסידור הגרפי של השורות בספר האגדה. אך כעת אני סבורה שמדובר במבנה "אאב", כפי שתיארתי בתחילת המאמר הנוכחי.

ר' יוסי בספר האגדה,²¹ ובפרט הטיפול בנוסח הקינה, וטוען כי יש כאן "שליחת יד בגוף האגדה".²² אולם, בדיקת נוסח כתבי-היד ומקבילותיו המדרשיות הראתה כי מלאכתו של ביאליק עלתה יפה, ונוסח הקינה שהרכיב מן המקורות המאוחרים קרוב מאוד לנוסח הראשוני.²³

במאמר זה עקבנו אחר גלגולי הנוסח של שיר קינה מתקופת החורבן, שבו מבטא הקב"ה אבל עמוק ואף רגשות אשם על חורבן הבית והגליית הבנים. שיר זה הוזר בגרסאות רבות בספרות המדרשית, שחלקן נאמנות למקור, וחלקן ניסו בעלי המדרש לרכך את ההאשמה העצמית בדברי הקב"ה על ידי גלגול האשמה לעבר אויבי העם (נבוכדנאצר, עשו), או אפילו בניסוחי האשמה מפורשים כלפי עם ישראל. הצנוורה הנוצרית שינתה במכוון את נוסח הקינה בתלמוד הבבלי, לנוסח המבליט את אשמתו של עם ישראל. הנוסח המקורי הוחזר בספר האגדה של ביאליק ורביניצקי, לא במעשה של שחזור נוסח בכלים מדעיים, אלא מתוך רגישות לשלד המבנה השירי של הקינה המקורית.

21 א' אדרת, 'הסיפור בספר האגדה', עלי שיח 4-5 (תשל"ח), עמ' 130-139.
 22 שם, עמ' 138. ניתן להשוות את זעמו של אדרת להתמרמרותו של הרשב"ש נגד המומר יהושע לורקי, שלקח את הגרסה "אוי לי שהחרבתי" מתוך הספר פגיון האמונה, המשמר גרסאות קדומות, אך הרשב"ש סבור שהגרסה הנכונה היא "אוי שהחרבתי", כי כך היה כתוב בספרים שהיו מצויים בזמנו ומקומו, והמילה "לי" הוסרה מן הכתב בתקופת הגאונים, מחמת הונויית הקראים. ראה דיון בספרו של ליברמן, שקיעין (הערה 8 לעיל), עמ' 70. הרשב"ש מתמרמר על "הוספת" המילה "לי", שהייתה קיימת במקור, ואדרת מתמרמר על הסטייה מנוסח הצנוורה הנוצרית, ושחזור הנוסח הקדום.
 23 אדרת טוען גם כי נוסח הדפוס (שהוא סבור כי זהו הנוסח המקורי של הסיפור) הוא סיפור שלם ומגובש, והשינוי של ספר האגדה בדברי בת הקול פגם בסיפור. לדעתו, העיקר בחלק זה של הסיפור הוא "בתוכן השונה של דברי הבת-קול, ששמע ר' יוסי בחורבה, לעומת דברי הבת-קול הגשמעים יום-יום בבית הכנסת. ההבדל מתמצה בכך, שדברי הבת-קול בחורבה מתריסים נגד 'הבנים', שבעוונותיהם הביאו לחורבן, ואילו בדברי הבת-קול שבבית-הכנסת אין הוא מזכיר את החורבן וגורמיו, אלא עוסק בביטויי ההזדהות של הקב"ה עם בניו..." (עמ' 138). אולם, הניגוד שאדרת שואף אליו קיים גם בנוסח כתבי-היד, כפי שמראה ניתוחו של י' פרונקל, סיפור האגדה – אחרות של חוכן וצורה, תל-אביב 2001, עמ' 147-156. פרונקל מצביע על ההבדל בהתייחסות המתפלל לזמן בין המתפלל בחורבה ובין המתפלל בבית הכנסת. הנכנס לחורבה רואה בעיני רוחו את העבר בלבד, מתאבל על מה שהיה, ואין לו עתיד. בדברי בת-הקול יש בכי ויאוש, ללא תקווה. הנכנס לבית הכנסת אמנם אינו מתעלם מן העבר ומן העצב על הגליית הבנים, אבל מתפלל לעתיד ולעולמי עולמים (שם, עמ' 153).